

УДК 159.9

DOI <http://dx.doi.org/10.15421/102011>

ОЦІНКА СТІЙКОСТІ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СТУДЕНТІВ КОЛЕДЖУ ASSESSMENT OF THE SUSTAINABILITY OF THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL RESPONSIBILITY AMONG COLLEGE STUDENTS

Шевченко Н.Ф.,

д.психол.н., проф. кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності, Запорізький національний університет

shevchenkonf.20@gmail.com

Крошка Н.П.,

практичний психолог, Фаховий коледж ракетно-космічного машинобудування ДНУ імені Олеса Гончара

psiholog.kroshka@gmail.com

Статтю присвячено оцінці стійкості професійної відповідальності, набутої в результаті впровадження психолого-педагогічної програми з її розвитку у студентів коледжу ракетно-космічного машинобудування. Отримані дані довели, що структурні компоненти професійної відповідальності піддаються розвивальному впливу за умови впровадження запропонованої програми; розвиток цих структурних компонентів впливає на зростання загального рівня професійної відповідальності майбутніх фахівців ракетно-космічної галузі. Підтверджено робочу гіпотезу, відповідно до положень якої розвиток професійної відповідальності майбутніх фахівців ракетно-космічної галузі визначається комплексом взаємопов'язаних психологічних умов, а її функціонування буде більш успішним шляхом реалізації розвивальної програми цілеспрямованої актуалізації визначених психологічних умов у процесі професійної підготовки. Дослідження підтвердило стійкість результатів через рік після впровадження програми з розвитку професійної відповідальності у студентів коледжу ракетно-космічного машинобудування.

Ключові слова: професійна відповідальність, ракетно-космічна галузь, соціально відповідальна поведінка, вольові якості, локус контролю, почуття совісності, саморегуляція поведінки.

Background. For professionals of the rocket-and-space industry, the high level of professional responsibility is extremely important due to the complexity of the activity. The process of creating and operating technical complex, such as aircraft, must be reliable and safe for people and the environment. In this regard, there is a need for practical measures for the purposeful development of professional responsibility of future specialists of rocket-and-space engineering.

The **objective** of the article is to highlight the sustainability of the results of the development of professional responsibility among students of the College of Rocket-and-Space

Method. The following psychodiagnostics instruments were used: Multidimensional-functional diagnostics of "Responsibility" (Prjadein, 1999); questionnaire for Measurement of the Social Responsibility of an Engineer (Koval'chuk, Proskura, 2010); questionnaire of Volitional Qualities of Personality (Chumakov, 2006); "Locus of control" (Ksenofontova, 1999); "Scale of conscientiousness" (V. Melnikov, L. Yampolsky); questionnaire "Style of self-regulation of behavior" (Morosanova, 2005).

The **sample** included 60 testees – students of the third course of the College of Rocket-and-Space Engineering.

Results. The author has revealed the following indicators of the professional responsibility of students: awareness of responsibility as professionally significant quality; developed motives of the socially responsible behavior; expression of volitional qualities of personality; internal subjective control in professional activities; severity of the conscience; self-awareness of behavior in professional activities. Stability of development of the definite parameters in the studied groups has been shown and analyzed. Legality of the certain psychological conditions of the professional responsibility development and effectiveness of the developed program have been confirmed. The lack of statistically significant changes in the control group has indicated the need for targeted development of the professional responsibility of future specialists of the rocket-and-space technology.

Conclusion. The study has confirmed the results stability a year after the first approbation of the program of the development of professional responsibility of students of the College of Rocket-and-Space Engineering.

Keywords: professional responsibility, rocket-and-space technology, socially responsible behavior, volitional qualities, locus of control, a sense of conscience, self-regulation of the behavior.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Враховуючи загальносвітові тенденції до підвищення ролі космосу для суспільства, головним напрямом розвитку ракетно-космічної галузі в Україні є формування економічно стійкої, конкурентоспроможної промисловості та інфраструктури. Досягнення цих цілей реальне завдяки підвищенню професіоналізму працівників та вихованню потужного кадрового потенціалу – майбутніх фахівців ракетно-космічної галузі. Підвищення ефективності та оптимізація діяльності спеціаліста можливі шляхом удосконалення його психічної організації: свідомої регуляції і самоконтролю суб'єкта діяльності, підвищення ролі ділової активності і свідомого відповідального ставлення до поставлених завдань, процесу і результату діяльності.

Для фахівців ракетно-космічної галузі високий рівень розвитку професійної відповідальності має виключне значення у зв'язку зі складністю діяльності. Процес створення та функціонування складних технічних комплексів, таких як літальні апарати, повинен бути надійним та безпечним для людей і навколишнього середовища. У зв'язку з цим виникає необхідність розробки практичних заходів цілеспрямованого розвитку професійної відповідальності у майбутніх фахівців – студентів коледжу ракетно-космічного машинобудування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор. Вітчизняними та зарубіжними науковцями вивчалися соціально-психологічні механізми формування професійної відповідальності колективних суб'єктів управління (Baranova, 2004); процес становлення відповідальності як професійно значущої якості (Patynok, 2008, Prjadein, 1999); соціальна відповідальність інженера (Koval'chuk, 2010); зв'язок відповідальності з рольовими професійними обов'язками (Muzdybaev, 1983); відповідальність у контексті особистісної властивості активного суб'єкта життєдіяльності (Dementij, 2005).

Незважаючи на представленість широкого спектра досліджень різних аспектів професійної відповідальності, аналіз літератури засвідчив відсутність наукових праць, в яких би висвітлювалася проблема вивчення психологічних умов, які сприяють розвитку професійної відповідальності фахівців ракетно-космічної галузі, а також розробки на цій основі практичних заходів цілеспрямованого розвитку їх професійної відповідальності у системі професійної освіти.

Метою статті є висвітлення стійкості результатів розвитку професійної відповідальності у студентів коледжу ракетно-космічного машинобудування через рік після впровадження спеціально розробленої психолого-педагогічної програми.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Згідно з нашими попередніми дослідженнями, професійна відповідальність може характеризуватися як форма відповідальності особистості або психологічна характеристика

особистості фахівця, яка сприяє усвідомленому та якісному виконанню ним професійних обов'язків, а також готовності відповідати за свої професійні дії перед собою, колегами, колективом і суспільством. Професійна відповідальність починає формуватися в ході професіоналізації, але особливу роль у процесі її становлення та розвитку відіграє етап професійної підготовки. Розвиток професійної відповідальності відбувається лише у процесі спільної діяльності у професійному середовищі (Shevchenko, Kroshka, 2016).

Розвиток концепції професійної відповідальності в системі теоретичних положень вітчизняних та зарубіжних науковців (Baranova, 2004; Dementij, 2005; Patynok, 2008; Prjadein, 1999) дає змогу розглядати структуру професійної відповідальності майбутніх фахівців ракетно-космічної галузі в єдності трьох компонентів: когнітивного, мотиваційно-афективного та діяльнісно-поведінкового. Трикомпонентна структура професійної відповідальності представлена змістом, що відображає специфіку професійної діяльності в ракетно-космічній галузі: когнітивним компонентом, який виражається системою засвоєних особистістю знань про сутність професійної відповідальності та їх усвідомленням; мотиваційно-афективним компонентом, що характеризується індивідуальною системою мотивів і смислів соціально відповідальної поведінки, емоційними переживаннями, які регулюють професійну відповідальність, професійно важливими якостями фахівця ракетно-космічної галузі; діяльнісно-поведінковим компонентом, який виявляється у виборі та реалізації певної лінії поведінки та вчинків у професійних ситуаціях.

Професійна відповідальність майбутніх фахівців ракетно-космічної галузі може визначатися як професійно важлива якість, що включає когнітивний, мотиваційно-афективний та діяльнісно-поведінковий компоненти, які диктуються характеристиками предмета та цілей професійної діяльності фахівця ракетно-космічної галузі (Shevchenko, Kroshka, 2016).

Аналіз результатів проведеного нами емпіричного дослідження засвідчив недостатній рівень розвитку професійної відповідальності у студентів коледжу ракетно-космічного машинобудування (базовий – у студентів I курсу, виконавчий – у студентів II–IV курсів). Так, для більшості студентів характерне засвоєння в ході навчання норм та правил професійної діяльності фахівця ракетно-космічної галузі, вибіркова суб'єктивізація мотивів та цінностей професійно відповідальної поведінки (помірно позитивне ставлення до професійних обов'язків та відповідальності перед соціумом, невизначеність професійних планів), дотримання професійних норм, планування діяльності без прояву активності та ініціативності у вирішенні організаційних питань.

Визначаючи рівні розвитку професійної відповідальності студентів різних курсів навчання, згідно з даними психодіагностики, акцентуємо увагу на відсутності значних зрушень між числовими показниками досліджуваних II–IV курсів. Тобто, незважаючи на розширення, поглиблення і доповнення

компетенцій майбутніх фахівців, суттєвого зростання рівня їх професійної відповідальності не відбувається.

Результати констатувального експерименту вказали на необхідність розробки та впровадження практичних заходів цілеспрямованого розвитку професійної відповідальності майбутніх фахівців ракетно-космічної галузі на другому році навчання. На цьому етапі професійного становлення особистості можна достатньо адекватно визначити особливості прояву її професійної відповідальності, адже зазначений етап характеризується становленням когнітивної компетентності студентів, ознайомленням з цілісними фрагментами виробництва, їх предметно-технологічним та соціально-рольовим змістом. Це стає підґрунтям для здійснення майбутніми фахівцями дій та вчинків, які відповідають нормам власне професійних і соціальних відносин спеціалістів ракетно-космічної галузі.

При моделюванні процесу розвитку професійної відповідальності ми виходили з припущення про те, що цілеспрямований психолого-педагогічний вплив на розвиток професійної відповідальності майбутніх фахівців ракетно-космічної галузі, який буде здійснено через актуалізацію визначених психологічних умов (усвідомлення відповідальності як професійно значущої якості фахівця ракетно-космічної галузі; розвиненість мотивів соціально відповідальної поведінки; вияви вольових якостей особистості; інтернальність суб'єктивного контролю у професійній діяльності; вияви почуття совісності; усвідомлення саморегуляції поведінки у професійній діяльності), буде сприяти досягненню позитивної динаміки розвитку структурних компонентів професійної відповідальності (Shevchenko, Kroshka, 2016).

Впровадження програми здійснювалося на базі фахового коледжу ракетно-космічного машинобудування Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара зі студентами другого року навчання (спеціальність «Виробництво ракетно-космічного машинобудування») у 2018–2019 навчальному році. Програма реалізовувалася в межах позанавчальної роботи та включала 10 занять один раз на тиждень тривалістю по 4 академічні години кожне (загальний обсяг – 40 годин).

Перевірка стійкості результатів розвитку професійної відповідальності у студентів коледжу ракетно-космічного машинобудування здійснювалась через рік після першої апробації програми на тій самій вибірці. Експериментальна група (ЕГ), в якій раніше впроваджувалася психолого-педагогічна програма розвитку професійної відповідальності, складалася з 30 студентів третього курсу. До складу контрольної групи (КГ), в якій спеціальна розвивальна робота не проводилася, увійшли 30 студентів третього курсу.

Показниками ефективності розвивальної програми стала наявність позитивної динаміки за основними компонентами професійної відповідальності у студентів: когнітивним компонентом (система засвоєних особистістю знань про сутність професійної відповідальності та їх усвідомлення), мотиваційно-афективним (індивідуальна система мотивів і

смислів соціально відповідальної поведінки, емоційні переживання, які регулюють професійну відповідальність, професійно важливі якості фахівця ракетно-космічної галузі) та діяльнісно-поведінковим (вибір та реалізація певної лінії поведінки та вчинків у професійних ситуаціях). Про розвиненість когнітивного компонента може свідчити засвоєння студентами сутності професійної відповідальності, мотиваційно-афективного – суб'єктивація мотивів та цінностей професійно відповідальної поведінки, діяльнісно-поведінкового – осмисленість професійної діяльності.

Оцінювання впливу психолого-педагогічної розвивальної програми здійснювалося шляхом проведення психодіагностичного зрізу. Інструментарій дослідження склали: багатомірно-функціональна діагностика «Відповідальності» (ОТВ-70) для дослідження ступеня усвідомленості відповідальності як професійно значущої якості (В. Прядейн) (Prjadein, 1999), опитувальник для виміру соціальної відповідальності інженера (Koval'chuk, Proskura, 2010), опитувальник вольових якостей особистості (М. Чумаков) (Chumakov, 2006), «Локус контролю» (О. Ксенофонтова) (Ksenofontova, 1999), «Шкала совісності» (В. Мельников, Л. Ямпольський) (П'ін, 2016), опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки» (В. Моросанова) (Morosanova), математично-статистичні методи обробки даних на базі пакета статистичних програм IBM SPSS-20 (t-критерій Стьюдента).

Перейдемо до аналізу стійкості розвитку показників професійної відповідальності у студентів відповідно до структурно-змістової сутності цього особистісного утворення.

Насамперед, були порівняні числові показники розвитку когнітивного компонента професійної відповідальності у контрольній та експериментальній групах. У порівняльній діагностиці було відзначено відсоткове перевищення кількості респондентів в експериментальній групі, чий результати перебувають в межах високого рівня (43,33% – КГ; 76,67% – ЕГ), а також різниця в кількості респондентів із низьким рівнем професійної відповідальності (3,34% – КГ; 0% – ЕГ). Такі дані свідчать про позитивні зміни в експериментальній групі, де показники прояву когнітивної осмисленості (а відповідно – і когнітивного компонента професійної відповідальності) збільшилися. Суттєвих змін у показниках контрольної групи не відбулося.

З метою підтвердження значущості стійкості досліджуваного параметра нами було використано t-критерій Стьюдента ($t_{кр}=2,64$). Порівняння даних у двох групах виявило статистично значущу різницю між показниками КГ та ЕГ ($t_{емн}=3,1$). Отримані результати вказують на те, що в результаті впровадження розвивальної програми збільшилася кількість студентів, які усвідомлюють значущість професійної відповідальності в роботі фахівця ракетно-космічної галузі, мають глибоке та цілісне уявлення про цю якість. Такі особи почали більш старанно ставитися до виконання доручених завдань, проявляти активність у навчально-професійних ситуаціях.

Перейдемо до аналізу результатів соціальної відповідальності майбутніх фахівців – умови розвитку мотиваційно-афективного компонента професійної відповідальності. Після участі у впровадженій програмі в експериментальній групі відбулися значні зміни за показниками соціальної відповідальності. Так, зменшилася кількість відповідей в межах низького рівня (КГ – 33,33%; ЕГ – 13,33%). Водночас в ЕГ було зафіксовано значне збільшення кількості студентів із високим рівнем розвитку соціальної відповідальності (КГ – 10%; ЕГ – 33,33%). Т-критерій Стьюдента виявив значущі відмінності за групами ($t_{em}=3,7$).

Після участі у програмі розвиток мотивів соціально відповідальної поведінки здійснювався завдяки методу метафори, зокрема аналізу притч та розповідей, вирішення моральних дилем, а також завдань, спрямованих на усвідомлення особистісних та соціальних цінностей. Як свідчать отримані результати, студенти почали більше замислюватися над власною громадянською позицією, обов'язком перед суспільством, наслідками своїх дій, зокрема професійних. Окрім цього, варто відзначити розвиток морального ставлення майбутніх фахівців до роботи, взаємодії з колегами та навколишнім середовищем, керування почуттям обов'язку у власних вчинках, дотримання соціальних стандартів.

Перейдемо до аналізу показників за наступною складовою мотиваційно-афективного компоненту професійної відповідальності – вольовими якостями фахівця, зокрема цілеспрямованістю. Зауважимо, що показники обох груп перебували переважно в числовому діапазоні середнього рівня розвитку цілеспрямованості. Після участі в розвивальних заходах в учасників експериментальної групи збільшилося відсоткове співвідношення показників високого рівня вияву цілеспрямованості (КГ – 13,33%; ЕГ – 36,67%). Водночас в ЕГ було відзначено зменшення показників у межах низького рівня, що також свідчить про позитивну динаміку розвитку цієї вольової якості. Порівняння даних за t-критерієм Стьюдента виявило статистично значущу різницю в показниках ЕГ та КГ ($t_{em}=2,9$).

Розроблена психолого-педагогічна програма сприяла розвитку цілеспрямованості студентів і здійснювалася переважно завдяки технікам із арсеналу арт-коучингу, вправ на самопізнання та рефлексію. Це допомагало проясненню мотивації до досягнення мети і визначенню перших кроків; аналізу й усвідомленню молодими людьми зовнішніх і внутрішніх, матеріальних, духовних і соціальних ресурсів на шляху до досягнення мети у професійній діяльності; виявленню настанов щодо майбутньої професійної діяльності; осмисленню мотивів та цілей професійної діяльності; дало змогу включити творче начало щодо найкращого досягнення своєї мети. Отже, проведені заходи сприяли розвитку цілеспрямованості, що може свідчити про ефективність тематичних блоків розвивальної програми.

Розглянемо результати за наступною складовою мотиваційно-афективного компоненту професійної відповідальності – інтернальністю суб'єктивного контролю. До впровадження програми більша частина студентів були схильні приписувати відповідальність за результати своїх

вчинків та діяльності як власним здібностям і зусиллям, так і зовнішнім чинникам. Після участі в розвивальних заходах показники експериментальної групи суттєво змінилися: зменшилася кількість студентів із низьким (КГ – 16,67%; ЕГ – 6,67%) та середнім (КГ – 20,4%; ЕГ – 36,67%) рівнями прояву інтернальності, проте збільшилося число осіб із високим рівнем інтернальності локусу контролю (ЕГ – 56,66%). Порівняння даних виявило статистично значущу різницю в показниках ЕГ та КГ ($t_{emn}=2,7$).

Як свідчать отримані дані, в результаті участі у розвивальній програмі у студентів посилилося почуття власної відповідальності за своє життя загалом та за окремі вчинки, підвищився рівень самооцінки стосовно здатності з успіхом досягати своїх цілей в майбутньому, зокрема здобувати професійний успіх, усвідомлювати короткострокові і тривалі особистісні ресурси на шляху до досягнення мети.

Перейдемо до аналізу результатів за останнім показником мотиваційно-афективного компонента професійної відповідальності – вираженістю почуття совісності. До участі в розвивальних заходах показники совісності у респондентів обох груп перебували в однаковому числовому діапазоні. Причому серед досліджуваних переважав середній рівень розвитку совісності як внутрішнього морального імперативу поведінки та емоційного регулятора професійної діяльності. Це означає, що для більшої кількості досліджуваних було характерне дотримання соціальних норм у поведінці та діяльності, усвідомлення високого ступеня відповідальності фахівця ракетно-космічної галузі перед соціумом та навколишнім середовищем.

У студентів ЕГ було виявлено значні зміни за показниками совісності: зменшення кількості студентів із низьким (КГ – 3,34%; ЕГ – 0%) і середнім (КГ – 56,67%; ЕГ – 43,33% – після) рівнями совісності та підвищення – з високим (КГ – 39,99%; ЕГ – 56,67%). Порівняння даних виявило статистично значущу різницю в показниках ЕГ та КГ ($t_{emn}=3,2$).

Підвищення рівня совісності у майбутніх фахівців після участі у розвивальній програмі може бути ознакою розвитку в них внутрішніх моральних імперативів поведінки, усвідомлення професійного обов'язку та відповідальності, схильності оцінювати власні вчинки, в тому числі й професійні, відповідно до власних уявлень про добро, обов'язок, справедливість та суспільне благо.

Розглянемо результати за діяльнісно-поведінковим компонентом професійної відповідальності, розвиток якого виражається в ступені усвідомлення майбутніми фахівцями саморегуляції поведінки у професійній діяльності. До участі в розвивальних заходах у більшості студентів потреба в усвідомленому плануванні діяльності була сформована недостатньо, що проявлялося в нереалістичності планів, незначній деталізованості, ієрархічності та стійкості планів, залежності від думки та оцінки оточення.

Після участі в експериментальній програмі у досліджуваних ЕГ простежувалась стійкість змін за показниками індивідуальної системи усвідомленої саморегуляції довільної активності. Так, зменшилася кількість відповідей, які належать до низького рівня (КГ – 10%; ЕГ – 6,67%). Водночас

було зафіксовано зростання кількості відповідей високого рівня (КГ – 23,33%; ЕГ – 40%).

Отримані результати є свідченням ефективності розвивальних заходів програми, спрямованих на усвідомлення майбутніми фахівцями своєї відповідальності та ролі в постановці професійних завдань, у формуванні цілей та виборі засобів виконання діяльності, сприяння готовності до професійного саморозвитку, самовизначення і самореалізації. Цей факт було підтверджено статистично: за t-критерієм Стюдента виявлено статистично значущу різницю в показниках ЕГ та КГ ($t_{емп}=3,9$).

Отримані результати засвідчили правомірність визначених психологічних умов розвитку професійної відповідальності та ефективність запровадженої програми. Стійкість змін за досліджуваними параметрами є підтвердженням необхідності цілеспрямованого розвитку професійної відповідальності майбутніх фахівців ракетно-космічної галузі, оскільки рівень розвитку цієї професійно важливої якості за звичайних умов навчання в коледжі є недостатнім.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Отримані дані довели, що структурні компоненти професійної відповідальності піддаються розвивальному впливу за умови впровадження спеціально розробленої програми. Відтак, розвиток цих структурних компонентів впливає на зростання загального рівня професійної відповідальності майбутніх фахівців ракетно-космічної галузі. Результати дослідження також підтвердили робочу гіпотезу, відповідно до якої розвиток професійної відповідальності майбутніх фахівців ракетно-космічної галузі визначається комплексом взаємопов'язаних психологічних умов, а її функціонування буде більш успішним у результаті реалізації розвивальної програми цілеспрямованої актуалізації визначених психологічних умов у процесі професійної підготовки. Дослідження підтвердило стійкість результатів через рік після впровадження програми з розвитку професійної відповідальності у студентів коледжу ракетно-космічного машинобудування.

Перспективним напрямом розвитку наукової проблематики надалі вбачається вивчення зв'язку відповідальності з іншими особистісними характеристиками фахівця ракетно-космічної галузі, виявлення гендерних та соціокультурних відмінностей відповідальної поведінки.

Бібліографічні посилання

- Baranova, S. V. (2004), *Socio-psychological mechanisms of collective professional liability of business management* [“Sotsial'no-psykhologichni mekhanizmy formuvannya profesijnoyi vidpovidal'nosti kolektyvnykh sub"yektiv upravlinnya”]: Candidate's thesis, Luhans'k.
- Chumakov, M. V. (2006), “Diagnosis of volitional personality traits” [Diagnostika volevyh svojstv lichnosti]. *Vopr. Psihologii*, № 1, p. 169–178.
- Dementij, L. I. (2005), “Responsibility as a resource of personality” [Otvetstvennost' kak resurs lichnosti]. Omsk : Omskij gosuniversitet.
- Il'in, E.P. (2016), “The psychology of conscience: guilt, shame, remorse” [Psihologija sovesti: vina, styd, raskajanie]. St. Petersburg : Piter, 2016.

- Koval'chuk, O. S., Proskura, Yu. V. (2010), "Development of a questionnaire for measuring CR of an Engineer" [Rozrobka opytuval'nyka dlya vymiru sotsial'noyi vidpovidal'nosti inzhenera]. *Aktual'ni problemy psikhohiyyi: zb. nauk. pr. Instytutu psikhohiyyi im. H.S. Kostyuka NAPN Ukrayiny*, т. 1, ch. 25/26, p. 282–288.
- Ksenofontova, E. G. (1999). "Investigation of the locus control of a personality – a new version of the "USK" [Issledovanie lokusa kontrolja lichnosti – novaja versija metodiki "USK"], *Psihologicheskij zhurnal*, № 2, p. 18–26.
- Morosanova, V. I., Aronova, E. A. (2007), "*Self-awareness and self-regulation of behavior*" [Samosoznanie i samoreguljacija povedenija]. Moskva : Institut psihologii RAN.
- Muzdybaev, K. K. (1983) "*Psychology of responsibility*" [Psihologija otvetstvennosti]. Lviv : Nauka.
- Patynok, O. P. (2008). "Formation of responsibility as a professional significant quality of social worker" [Stanovlennya vidpovidal'nosti yak profesiyno znachushchoyi yakosti sotsial'noho pratsivnyka] : *Candidate's thesis*, Kiev.
- Prjadein, V. P. (1999). "Integrated Study of responsibility as systemic qualities of a personality" [Kompleksnoe issledovanie otvetstvennosti kak sistemnogo kachestva lichnosti] : *Candidate's thesis*, Ekaterinburg.
- Shevchenko, N. F., Kroshka, N. P. (2016). "Characteristics of the professional responsibility of a specialist of the aviation and rocket-and-space machinery" [Kharakterystyka profesiynoyi vidpovidal'nosti fakhivtsya aviatsiynoyi ta raketno-kosmichnoyi tekhniki]. *Problemy suchasnoyi psikhohiyyi: zbirnyk naukovykh prats' Zaporiz'koho natsional'noho universytetu ta Instytutu psikhohiyyi imeni H. S. Kostyuka NAPN Ukrayiny*. Zaporizhzhya : ZNU, № 2 (10), p. 137–144.